

גבולות הארץ במסורת ישראל

פרשת גבולות ארץ ישראל היא אחת הסוגיות הקשות ביותר כים הספרות התורנית. היא שזורה ושלוכה באלפי נימים לכל אורך היריעה הרחבה של תורה שבכתב ותורה שבעל־פה. סוגיה זו מעסיקה את מסורת ישראל מאז ימי אברהם אבינו ועד היום הזה. באותו משא ומתן המשתרע על פני כל דורות ישראל, שלובים מאות שמות של מקומות, שיטות שונות ועקרונות רבים ושונים. גם מסיכות הזמנים וחליפות ההיסטוריה נתנו אותותיהן לא מעט באותה סוגיה סבוכה ומסובכת. מלבד כל הקשיים האמורים, היתה במשך דורות רבים המציאות של ארץ ישראל רחוקה ובלתי ידועה למרבית לומדי התורה.

אופייניים בעניין זה דבריו של בעל "תפארת ישראל", הטורח לברר ולהסביר אחת המשניות העוסקות בגבולות הארץ: "וכדי להצדיק ולהבין דברי חז"ל אשר מפייהם אנו חיים, ועל דבריהם בחיק תורת ה' הורגנו כל היום, ולהבין תעלומת דבריהם הקדושים, לילות עמל מגינו לנו והחלב שינקנו משדי אם, תשפך לארץ כמרירה" (פירושו לשביעית ו, א). אין פלא אפוא, כי במשך הזמן התרגלו לומדי התורה למיניהם לדלג על עניינים ארצי־ישראליים וכפרט על הלכות גבולות ותחומים. זכינו בתקופה זו ונפתחו לנו שערי ארץ ישראל. שביליה ושבילי שכנותיה נהירים בימינו לאנשים לא מעטים. הגיעה השעה, שהציבור הרחב של הלמדנים וההוגים ותלמידי החכמים יתזור ויתן דעתו לעניין זה כבימי קדם. ברם, המפה של ימינו אינה מדברת בלשון המקרא וחז"ל; יש לתרגם אפוא את שמות המקומות העתיקים ללשון הגיאוגרפיה השימושית של זמננו. וכדי לצרף את הנתונים הקדמונים לקווים מובנים על גבי המפה — על הלומד להבחין הבחן היטב בין סוגים שונים של תחומים ובין שיטות חלוקות, ולצאת על-ידי כך מסבך של סתירות מדומות.

תמצית זו נועדה להראות כיצד משלבים את החומר הרב המפוזר על פני תורה שבכתב ותורה שבעל־פה, במסגרת גיאוגרפית מדעית, כיצד עורכים את מסורת הגבולות המסועפת לסוגיה ולתקופותיה, כיצד מתרגמים את שפת המקורות ללשון הגיאוגרפיה של דורנו, וכיצד מצרפים את השמות העתיקים לקווים ברורים על גבי המפה.

תכלית הדברים לשמש מורה דרך להועיל למורים, מעיינים ולמדנים; לא למצות את הנושא הנידון לחוקרו ולחדש בו חידושים מדעיים, כי אם להבהיר את הדברים ולסכמם בחינת "אשר תשים לפניהם".

המפות המצורפות למאמר סורטטו אף הן מתוך המגמות האמורות. אין הן באות

להעמיס על הקורא פרטים רבים, כי אם קווים מנחים כוללים, מסגרות שיטתיות ברורות ככל האפשר, שהמעייין יכול להכניס לחוכן כל הפרטים הנוספים המעניינים אותו. אשר למקורות, הרי צוינו בעיקר דברי המקרא וחז"ל, ומשהו מדברי פרשנים ששבילי הארץ היו נהירים להם. מספרות המחקר המסועפת צוינו אך מאמרים אחדים יסודיים, הקרובים וצמודים ביותר למקורות.

גבולות ההבטחה (גבול האבות)

ארץ ישראל משתרעת, על-פי דבר ה' בתורה שבכתב ובחורה שבעל פה: בדרום, מן הקו: ים סוף (מפרץ אילת–עקבה ומפרץ סואץ), נהר מצרים (הפלג המזרחי של שפך הנילוס שהשתפך לים בימי קדם, סמוך לפילוסיון ובימינו אינו קיים). בצפון, על הקו: נהר פרת, טורי אמנה (הרי Taurus Amanus על גבול סוריה–אנטוליה). במערב, מן הים הגדול. במזרח, עד מדבריות ערב. כל איי הים, שלפנים: מן הקו: טורי אמנה–נחל מצרים שייכים לארץ.

מקורות

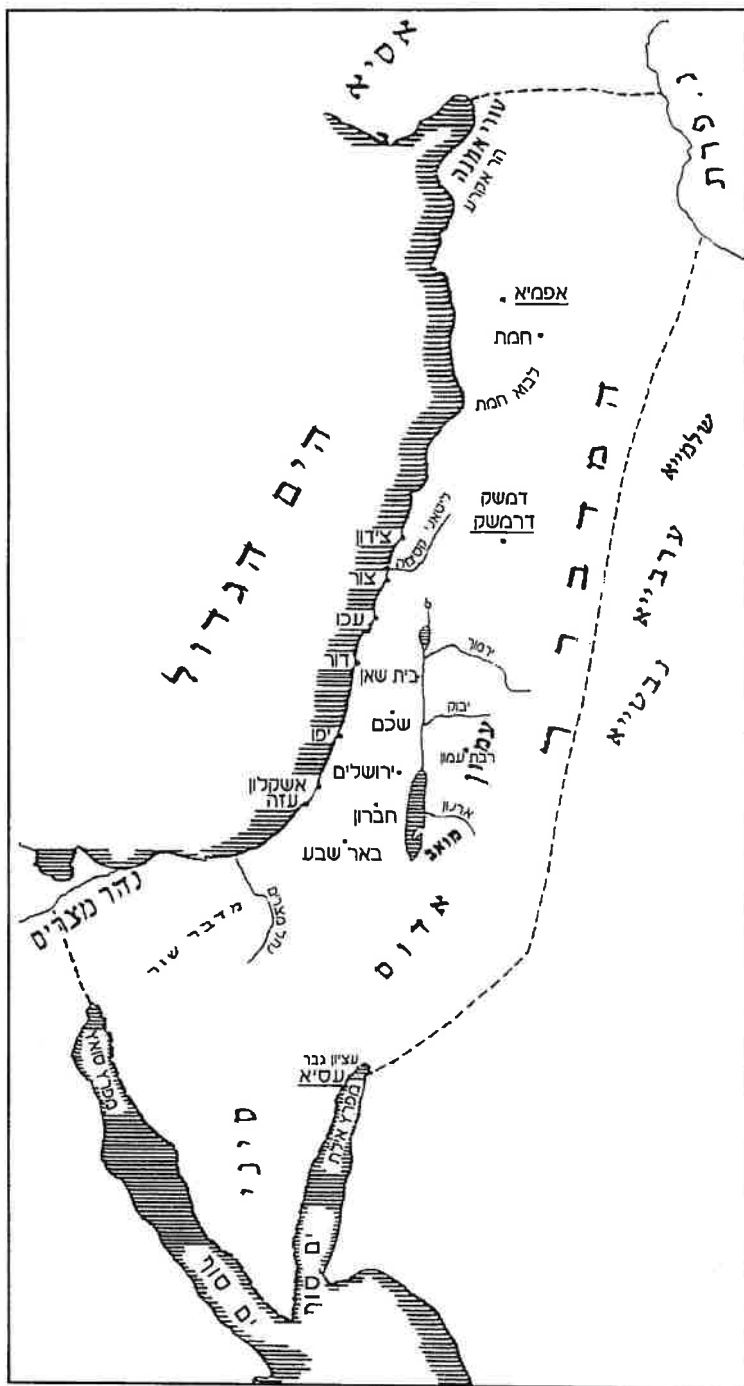
בראשית טו, יח; שמות כג, לא; דברים יא, כד; יהושע א, ד.
משנת תענית א, ג; שביעית ו, א; חלה ד, ח.
תוספתא תרומות ב, יב [ב, יא]; חלה ב, יא [ב, ט].
ירושלמי, שביעית פרק ו, סוף הלכה א (לו ע"ד, שורה 22).
בבלי גיטין ח ע"א.

מדרש שמות רבה כג, ה (כג, ו); שיר השירים רבה ד, א, יח [ד, כ].¹

אלה תחומי ארץ ישראל, כמו שהובטחה לאבותינו, וכמו שתהיה לעתיד לבוא (עיין דברים יט, א–ט ובפרט פסוק ח). ואולם לא כל החבלים ולא כל המקומות בתוכה שווים בדרגת קדושתם ושייכותם לארץ ישראל.

כיוון שמימיהם לא זכו ישראל להוריש (כיבוש והתיישבות במשמע, להוציא ימי דוד ושלמה, שכבשו כיבוש של רדייה אבל לא יישבו) את הארץ הרחבה הזאת כולה, הרי חלק גדול ממנה היה תמיד בבחינת ארץ ישראל בכוח ולא בפועל; נחלה ראויה ולא מוחזקת. מבחינת קדושת הארץ וההלכות התלויות בה, גדולה מעלת ארץ ישראל שנכבשה בפועל (או שנצטוו לכובשה בפועל), מן השטחים שהובטחו ולא נכבשו (כגון מזרח סוריה, עמון, ומואב ואדום; את הפרטים ראה להלן). אף בשטח שנכבש ונתקדש בפועל, לא כל הגלילות שווים. גדולה מעלת הארץ שנתקדשה גם בימי עולי בבל, ממעלת הארץ שנתקדשה רק פעם אחת, בימי עולי מצרים.

1 התוספתא צוינה לפי הוצאת צוקרמנדל ובסוגריים מרובעים לפי דפוס וילנא. המדרש לפי דפוס ורשא, בסוגריים מרובעים לפי דפוס וילנא ודפוס לוי אפשטיין.

גולות ההבטחה (גבול האבות)

על-פי הכללים האמורים, יש להגביל בתוך ארץ ישראל הגדולה, הנ"ל, את השטח שעולי מצרים נצטוו לכובשו, וכאותו השטח יש לחזור ולהגביל את התחום שנתקדש שוב על-ידי עולי בבל.

גבול יוצאי מצרים

ארץ ישראל של עולי מצרים משתרעת: בדרום עד הקו: נחל מצרים (ואדי אל-עריש), קדש ברנע, דרום ים המלח, נחל ארנון. במזרח: היא גובלת בארץ בני עמון (היבוק העליון) ובמדבר הסורי. בצפון מזרח: היא עוברת על פני הר חרמון ומגיעה עד חצר עינן וצדד. בצפון היא כוללת את סוריה המערבית, עד הקו הר ההר-לבוא חמת, שזהותם אינה בטוחה. לפי פשוטם של דברי חז"ל בכמה מקומות, נראה כי רוחה דעה שזיהתה את הר ההר עם טורי אמנה הנ"ל וכללה את כל סוריה המערבית בתחום עולי מצרים. בעל "כפתור ופרח" מזהה את הר ההר עם הר אקרע בצפון סוריה המערבית. לסברת אחרים, הר ההר הוא הקצה הצפוני של הלבנון, ולבוא חמת הוא דרך נהר אל-כביר, המובילה מאמצעיתו של חוף סוריה אל עבר חמת. לפי זה נכללה רק מחציתה הדרומית של סוריה המערבית בתחום עולי מצרים. זאת הארץ אשר ציווה ה' לעולי מצרים להורישה בימיהם ובדורות הבאים אחריהם.

מקורות

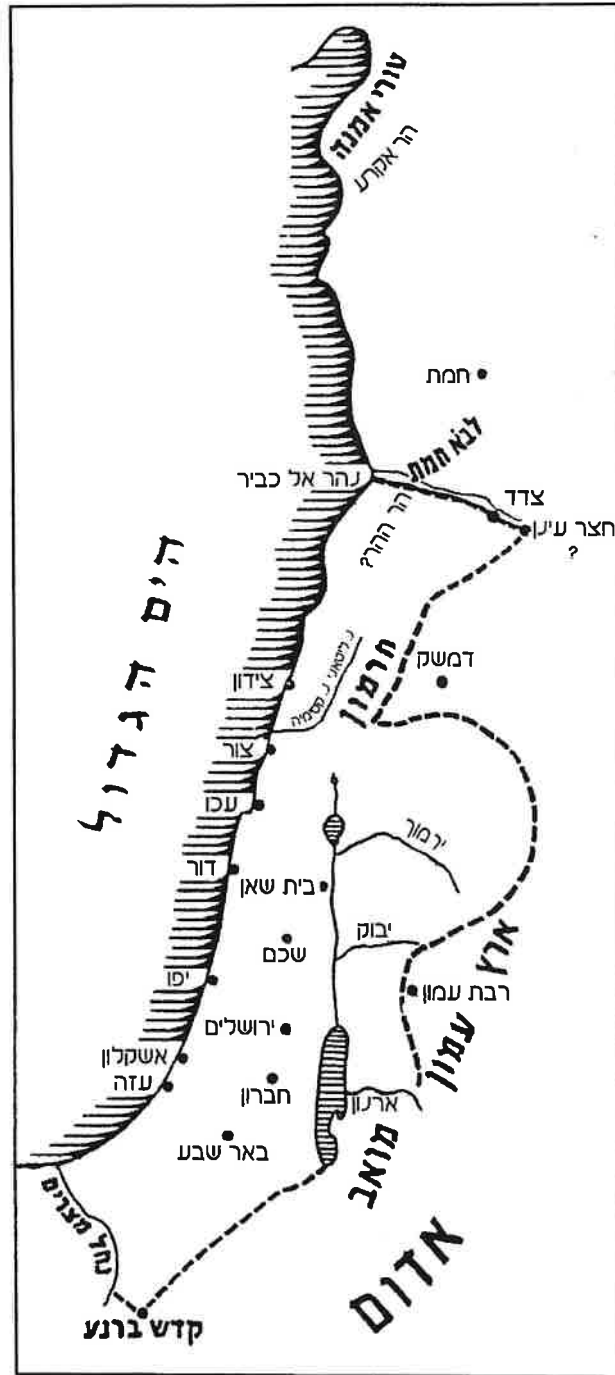
במדבר לד, א-יג; דברים ב, א-כג; דברים ג, ח; יהושע יב, א; שם יג, ג-ו. משנת שביעית ו, א; חלה ד, ח; ירושלמי ומפרשים שם. כפתור ופרח, פרק יא. ועיין עוד: S. H. Isaacs, *The Boundaries of the Holy Land*, Chicago 1917 ובמראי המקום שציין. ועיין במאמר "משנת הגבולין" (לקמן, עמ' 384).

גבולות ארץ ישראל בנבואת יחזקאל

דומים בהיקפם לתחום עולי מצרים (פרט לעבר הירדן הדרומי), וכנראה אין הנביא מתכוון לאחרית הימים, עת ינחל ישראל את כל הארץ מים סוף עד הנהר פרת, כדבר התורה, אלא לתקופת ראשית הגאולה, לפני מלחמת גוג, שבה תהיה הארץ "חרבות נושבות עם מאסף מגוים" (יח' לח, יב) ועדיין הגאולה אינה שלמה.

מקורות

יחזקאל מז, טו-כא; שם מח, א, כח; ועיין שם לד, ח-יג. נמצאנו למדים, כי אין בין ארץ ישראל, שהובטחה לאבות, לבין גבול עולי מצרים, אלא סוריה הצפונית-מזרחית (ויש אומרים אף הצפונית-מערבית) ודרום-מזרח ארץ ישראל הכולל את ארץ עמון, מואב ואדום וחצי האי סיני, שעולי מצרים לא נצטוו לכובשם. הבדל זה בין שני התחומין מתבטא גם ביטוי אתנוגראפי, שהרי לעולי מצרים הובטחה רק ארצם של שבעה עממים, ואילו לאברהם, בכרית בין הבתרים, הוסיף הכתוב את הקיני, הקניזי

גבול יוצאי מצרים

והקדמוני, שלושה עמים מבני קדם ששכנו על פני מזרחה וצפונה של ארץ ישראל. לפי דעה אחת של חז"ל, אין קיני, קנזי וקדמוני אלא עמון ומואב ואדום; ולפי דעה אחרת, הם התושבים הקדמונים של המחוזות, שנקראו בימי חז"ל ערבייא נבטייא ושלמייא. ערבייא היא הפרוכינציה הרומית Arabia המשתרעת מגבולות הארץ צפונה ומזרחה. נבטייא היא Nabataea דרומית לערבייא, מזרחית לגלעד ולמואב. שלמייא היא ארץ השבט הערבי, המכונה בפי היוונים והרומאים Salmioi או Salmenoi בצפון המדבר הסורי. לדעה השלישית: דרמסקוס ועסיא ואפמיא, כלומר – מחוז דמשק בצפון מזרח, מחוז עציין-גבר (ביוונית Asia, בארמית עסיא) כדרום על מפרץ אילת, ומחוז Apamea בסוריה הצפונית.²

מקורות

בראשית טו, יט; שמות ג, ח, יז; שם יג, ה; שם כג, כג, כח; שם לג, ב. דברים ז, א; שם כ, יז; יהושע ג, י; שם יב, ח; שם כד, יא. מדרש בראשית רבה מד, כג [מד, כז] (תיאודור-אלבק, עמ' 446); ילקוט שמעוני, רמז עח. ירושלמי שביעית פרק ו, הלכה א (לו ע"ב); קידושין פרק י, הלכה ט (סא ע"ד). בכלי בבא בתרא נו ע"א. רמב"ם, הלכות רוצח ושמירת הנפש, פרק ח, הלכה ג.

תחומי עולי בבל³

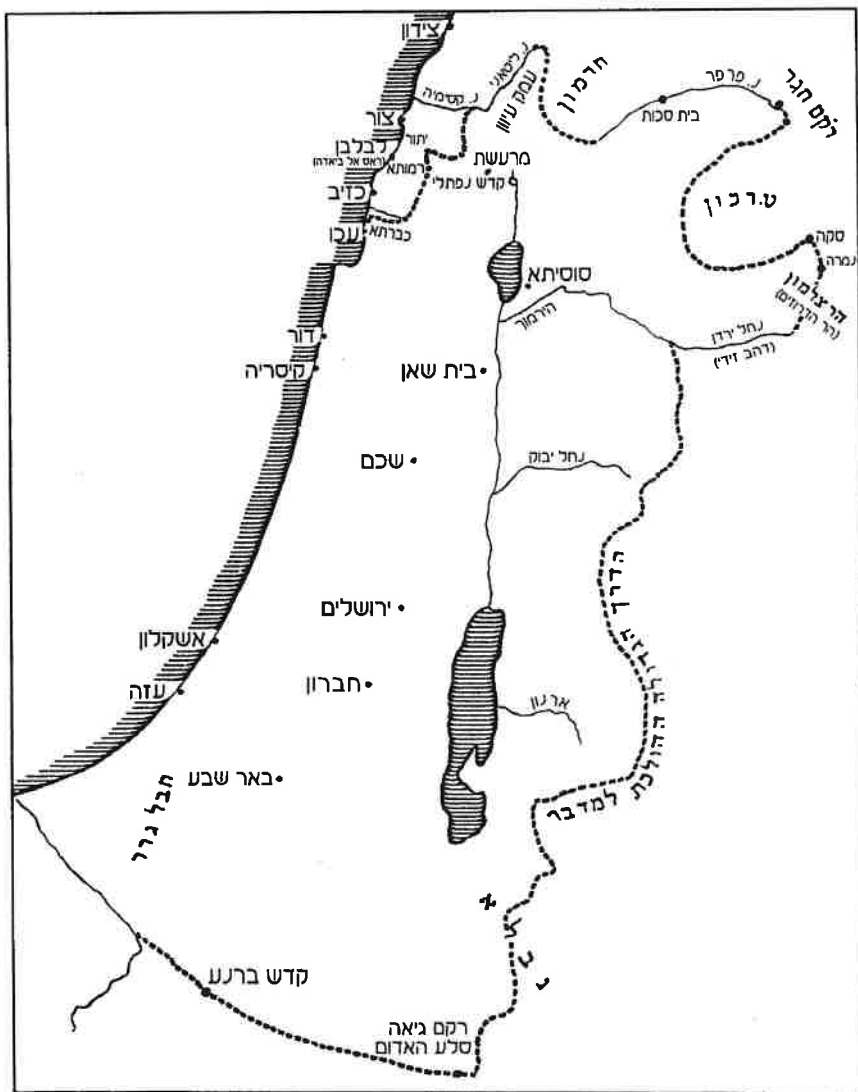
תחום עולי בבל מקיף את כל שטח ארץ ישראל כמות שהוחזקה (כיבוש, ירושה וישיבה במשמע) בידי אבותינו כימי בית שני. בצפון עבר הגבול מכברתא (חרבת כברסה) לאורך נחל געתון עד בית זניתא (חרבת זויניתה) – שלושתן סמוך לנהריה. משם צפונה לרמותא (בימינו רמיה על הגבול הצפוני, היא הרמה, יהושע יט, כט). וליחיר (יעתר, צפונית לרמותא), משום מזרחה למרעשת (ברעשית צפונית-מערבית לקדש נפתלי). משם נסב הגבול, בערך, לאורך נחל חגיר ונחל קסימייה-ליטאני עד קצהו הצפוני של עמק עיון. אחר פונה הגבול מזרחה בשיפולי הר תרמון, בית סכות (אֶזְפִּיָה) ובערך, לאורך נהר פרפר (אעוג') עד מדבר דמשק.

2 דעה רביעית, החולקת על הקודמות מעיקרה ומוציאה את הכתוב מידי פשוטו דורשת: אסיה (אנטוליה, אסיה הקדמית, בפי הרומים Asia) ותרקי (Trake, Thracia) היא לשון הבלקן הגובלת באנטוליה) וקרתגינא (ארץ Carthago אשר בתוניס של ימינו). לפי מדרש זה, אין קיני, קנזי וקדמוני הקבלה אתנוגראפית לתחומים הגיאוגראפיים שלעתיד לבוא, אלא הוספה עליהם, כלומר: מנהר מצרים עד הנהר הגדול, נהר פרת ונוסף עליהם: את הקיני, את הקנזי ואת הקדמוני.

3 [הדברים נכתבו בשנת תשט"ז, זמן רב טרם גילויה של כתובת רחוב, לפי נוסח הברייתא של התחומין שהוחזק אז מדויק ביותר, ועל-פי הגהות מסברה, כמקובל במחקר השנים ההן. אולם, גילוי הכתובת פתח פרק חדש במחקר. נוסח הברייתא כפי שנחגלה בכתובת, מאשר בדרך-כלל את נוסחאות הברייתא שבספרים, ועוקר את רוב ההגהות שהוצעו קודם לכן. ראה: י' זוסמן, "ברייתא לתחומי ארץ ישראל", תרביץ, מה (תשל"ו), עמ' 213–257].

בנוגע לראשית הקו, בצפון-מערב, חולקת משנת שביעית וסוכרת שהיא אינה כברתא, כי אם כזיב (על שפת הים, צפונית לנהריה). לדעה שלישית (ר' ישמעאל ברבי יוסי), מתחיל הגבול הצפוני בלבלבן או לבנן (ראס אל ביאדה בקצה סולם צור), ומשם הוא עובר, כנראה, לרמותא הנ"ל.

במזרח עבר הגבול מרקם וחגר (בדרום-מזרח דמשק), לאורך שפתה המערבית והדרומית של הטרכון (לגיה) לסקה (בימינו שקה) ולנמרה (שתיהן בצפון הר הצלמון הוא הר

תחומי עולי בבל

הדרוזים), ומשם בתוך הררי צלמון עד נחל ורד (כנראה נחל דהב, הנקרא גם זירי)⁴ ולאורך הנחל עד "הדרך הגדולה ההולכת למדבר" (דרך דמשק-ערב). גבול המזרח מכאן ואילך הוא "הדרך הגדולה" עד אמצע הר שעיר, מקום שם מגיע קצה הקו עד העיר רקם גיא, היא סלע-אדום המכונה פְטֵרָה, היא הפינה הדרומית-מזרחית של התחום.

בדרום עבר קו הגבול מסלע-אדום לנחל מצרים ויצא הימה. במזרח כלולות אפוא, בתחום עולי בבל, חלק מעמון, כל מואב ומרבית אדום, שאבותינו החזיקו בהן בימי בית שני. אולם לא נכללו הללו בתוך התחום, אלא להודיעך שהיה בהן יישוב יהודי חשוב בימים ההם. אך לעניין המצוות התלויות בארץ, דינן שונה לגמרי מדין שאר חלקי ארץ ישראל שבתחום עולי בבל, כיוון שעולי מצרים לא הורשו לכבוש את עמון, מואב ואדום.

בנגב (מבאר-שבע דרומה ועד נחל מצרים) לא היה בימי בית שני יישוב יהודי ניכר. אף-על-פי-כן נכלל הנגב בתחום עולי בבל ונחשב ארץ ישראל לכל דבר. כנראה, משום שגם האוכלוסין הנכרים לא היו מרובים שם. במערב, הגבול הוא הים, משפך נחל מצרים עד כברתא (לפי משנת שביעית, עד כזיב; ולדעת רבי ישמעאל ברבי יוסי, עד לבלבן, כאמור).

בין אוכלוסי ארץ החוף, המעורבים, היו נכרים מרובים. היישוב היהודי הצפוף הגיע, למעשה, עד דרום-מזרח אשקלון בערך. משם דרומה תחום עזה וחבל גרר (גרריתיקי-גרריקי — Gerarike) היו מיושבים נכרים. אף-על-פי-כן גזרו עליהם חכמים, וחייבום במיוחד, בכל המצוות התלויות בארץ. לא כן ערי החוף הגדולות אשקלון, קיסריה (בשמה הקדום מגדל שרשון), דור ועכו, שהיו חטיבות נכריות מיוחדות, אשר לא נכללו בתוך תחום עולי בבל. הברייתא מדגישה, כי הגבול נסב מ"גינות אשקלון" בדרום העיר ל"פרשת אשקלון" (פרשת הדרכים, במקום שבו מסתעפת מדרך המלך נתיבה אל עבר אשקלון) במזרחה. כמו כן, עבר תחום עולי בבל על פני חומותיהן החיצוניות של קיסריה, דור ועכו ואילו הערים עצמן מחוץ לתחום.

אף שפת הים, בין עכו לכזיב, היתה נכרית ולא נכללה בתוך התחום. קו הגבול עבר שם לאורך דרך עכו-כזיב, ממנה ולמזרח ארץ ישראל ממנה ולמערב מחוץ לתחום.

מקורות

הברייתא של התחומין: ספרי דברים, פסקה נא. לפי נוסחא אחרת: תוספתא שביעית ד, יא [ד, ד-ה]; שם ד, ו [ד, ה-ו]; ירושלמי שביעית פרק ו, הלכה א (לו ע"ג); ילקוט דברים, רמז תתעד; ועיין במאמרו של הפרופ' שמואל קליין ז"ל: "תחומי הארץ במשנת התנאים" בתוך: גבולות הארץ — מחקרים. תרגם מגרמנית ח' בר-דרומא, ירושלים תשכ"ה, עמ' 122-165; ובספר הישוב, ירושלים תרצ"ט, עמ' 159 ואילך.

למחלוקת בדבר הנקודה הצפונית-מערבית (כזיב, לבלבן), עיין: משנת שביעית ו, א; חלה ד, ח; תוספתא שביעית ד, ו [ד, ד]; תוספתא אהלות יח, יד [יח, ח]; ועיין בדברי הפרופ' קליין ז"ל ב"קדם ויהדות", כתבי האוניברסיטה, כרך א, ירושלים תרפ"ד, עמ' 1, 8.

4 [אבל ראה זוסמן (לעיל הערה 3), עמ' 154-156].

בדבר תחום עזה וגרר עיין: בראשית רבה סד, ג (תיאודור-אלבק, עמ' 702); ירושלמי שביעית פרק ו, הלכה א (לו ע"ג); ועיין מאמרו של ש' קליין, ארשת, א (תש"ד), עמ' קפב, הערה 5. [וראה המאמר "ארץ גרר" לעיל, עמ' 352–356].
 בדבר אשקלון, קיסרי ועכו עיין: משנת גיטין א, א; תוספתא שם א, ג [א, ז]; תוספתא אהלות יח, הלכות יג, יד, טז, יז, יח [יח, הלכות א, ז, ת, ט, י].
 בדבר שפת הים בין עכו לכזיב עיין: תוספתא אהלות יח, יד [יח, ת]; ירושלמי שביעית פרק ו, הלכה א (לו ע"ב); בבלי גיטין ז ע"ב; ועיין "תבואות הארץ" לר' יהוסף שוורץ, ירושלים תשכ"ח, עמ' 3 בהערה; ובמאמרו של קליין, ארשת, א (תש"ד), עמ' קפה, הערה 13.

מובלעות

בתוך תחום עולי כבל הנזכר היו מובלעות של מרכזי יישוב נכריים (כגון בית-שאן, טוסינתא), שנחשבו מבחינת כמה הלכות כחוץ לארץ, וחכמים פטרום מן המצוות התלויות בארץ. לעומת הללו היו חטיבות יישוב ישראלי צפוף, מחוץ לתחומי עולי כבל (כגון העיירות "האסורות" בתחום צור), שנחשבו כארץ ישראל מבחינה הלכית, וחכמים חייבו במצוות התלויות בארץ. אם כן, מה הועילו חכמים בתחומיהם? כל שבתוך התחום, חזקתו חייב (במצוות התלויות בארץ) עד שיודע לך פטורו. כל שמחוץ לתחום, חזקתו פטור, עד שיודע לך חיובו.

מקורות

תוספתא שביעית ד, הלכות ח, ט, י [ד, ה]; תוספתא דמאי א, ד.
 ירושלמי דמאי פרק ב, הלכה א (כב ע"ג).
 בבלי חולין ו ע"ב.

ועיין לעיל המקורות "בדבר שפת הים בין עכו לכזיב"; ועיין דברי הפרופ' קליין ז"ל בידיעות החברה לחקירת ארץ ישראל, ו (תרצ"ט), עמ' 29 ואילך.

נחלה בלי מצרים

מלבד כל הגבולות האמורים, הרי כל הארצות שכובשין ישראל במלך, על-פי בית-דין (כיבוש רבים), הריהן כארץ ישראל לכל דבר. והוא שכבשון אחרי כיבוש כל ארץ ישראל האמורה בתורה.

מקורות

ספרי דברים, פרק יא, פסוק כד.
 רמב"ם, הלכות מלכים, פרק ה, הלכה ו.⁵

5 הרמב"ם מסכם את כל ענייני הגבולין בהלכות תרומות א, א–ט בכוח העיון והסברה. המציאות הארץ ישראלית לא היתה נהירה בדורות ההם לבני חוץ לארץ, לפיכך הרבה מדבריו "אינם אלא באומד הדעת" וכי, כלשון תוספות יום טוב למשנת שביעית ו, א.